

HONDERD WONDEREN

ZUZANA RŮŽIČKOVÁ

MET

WENDY HOLDEN

Vertaling Petra C. van der Eerden

HarperCollins

Voor dit boek is papier gebruikt dat onafhankelijk is gecertificeerd door FSC® ten behoeve van verantwoord bosbeheer.
Kijk voor meer informatie op www.harpercollins.co.uk/green

HarperCollins is een imprint van Uitgeverij HarperCollins Holland, Amsterdam

Copyright © 2019 Zuzana Růžičková
Oorspronkelijke titel: *One Hundred Miracles*
Copyright Nederlandse vertaling: © 2020 Petra C. van der Eerden
Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties
Omslagbeelden: © Hulton Archive / Getty Images
Zetwerk: Mat-Zet B.V., Soest
Druk: CPI Books GmbH, Germany

ISBN 978 94 027 0818 9
ISBN 978 94 027 6205 1
NUR 320
Eerste druk september 2021

Originele uitgave verschenen bij Bloomsbury Publishing, London, U.K.

HarperCollins Holland is een divisie van Harlequin Enterprises ULC
® en ™ zijn handelsmerken die eigendom zijn van en gebruikt worden door de eigenaar van het handelsmerk en/of de licentienemer. Handelsmerken met ® zijn geregistreerd bij het United States Patent & Trademark Office en/of in andere landen.

www.harpercollins.nl

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Het e-book is beveiligd met zichtbare en onzichtbare watermerken en mag niet worden gekopieerd en/of verspreid.

Inhoud

<i>Voorwoord</i>	7
1 Sibiu, Transsylvanië, 1960	11
2 Plzeň, 1927	26
3 Praag, 1949	56
4 Praag, 1938	86
5 Ostrava, 1954	106
6 Terezín, 1942	127
7 München, 1956	157
8 Auschwitz II-Birkenau, 1943	178
9 Parijs, 1965	214
10 Hamburg, 1944	238
11 Jindřichův Hradec, Tsjechoslowakije, 1968	265
12 Bergen-Belsen, 1945	295
13 Plzeň, 1945	316
14 Praag, 1989	346
<i>Epiloog - Zuzana: Twee hommages</i>	381
<i>Dankwoord</i>	395
<i>Bibliografie</i>	399
<i>Register</i>	403

Voorwoord

Het schrijven van deze memoires was een uitzonderlijk en vaak moeilijk proces. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog weigerde Zuzana vrijwel nooit een aanvraag voor een interview. Ze gaf ze in eigen persoon, telefonisch, via video, in documentaires, in televisie- en radioprogramma's – en in verschillende talen, vooral in het Tsjechisch, Duits, Frans en Engels.

Toen mij werd gevraagd al die transcripties bij elkaar te brengen en haar memoires te schrijven, ging ik in september 2017 naar Praag om zelf met haar te praten. Deze gesprekken vonden plaats bij haar thuis, twee weken voordat ze overleed. Zuzana oogde als een klein vogeltje met grijze ogen en een warm, open gezicht. Als ze glimlachte, fonkelden haar ogen ondeugend en vrolijk. Als zware roker stak ze de ene na de andere sigaret op terwijl we urenlang in haar ouderwetse appartement zaten, of in een plaatselijk restaurant, waar ze elke keer verrassend veel at. Hoewel ze op haar negentigste vermoeid was, was ze vastbesloten antwoord te geven op mijn pagina's vol vragen, gebaseerd op bestaand materiaal en mijn eigen uitgebreide onderzoek. Wanneer exacte details als data en namen haar ontschoten, schonk ze ons iets in en vroeg me die informatie voor haar aan te vullen. Toen onze tijd erop zat, greep ze mijn hand en vroeg of ik alles had wat ik nodig had. Ik zei dat ik voorlopig alles had, maar dat ik haar over een paar maanden weer zou zien. Ze glimlachte en kuste me gedag. Helaas was dat de laatste keer dat we elkaar zagen.

Toen ze een week later onverwacht overleed, wilden alle betrokkenen weten of ik genoeg had om mee verder te kunnen. Mijn literair agent en al onze internationale uitgevers waren vanzelfsprekend bezorgd en haar familie en vrienden hoopten dat het project toch

doorgang zou kunnen vinden. Tot mijn vreugde kon dat. Zuzana's Engels was vrijwel perfect en haar bijzondere relaas wordt in dit boek in haar eigen woorden verteld, uitgeschreven aan de hand van de antwoorden op mijn vragen en de vragen die anderen vóór mij gedurende decennia hadden gesteld. Vaak waren de verhalen vrijwel woordelijk hetzelfde doordat ze ze jarenlang opnieuw had verteld. Naarmate ze ouder werd, was ze soms wat vergeetachtiger. En hier en daar botsten de verhalen op details, zoals dat gaat met herinneringen van lang geleden. In een aantal interviews beweerde ze zich een bepaalde gebeurtenis niet meer te kunnen herinneren, terwijl ze die in andere gesprekken opvallend helder kon beschrijven. In de zeldzame gevallen dat ik een discrepantie ontdekte ben ik uitgegaan van haar meest coherente interviews, om vervolgens te bevestigen wat er exact gebeurd was met behulp van haar persoonlijke brieven, essays en toespraken, en daarnaast artikelen, archiefmateriaal, een kort dagboek over haar tijd in Auschwitz en andere historische documenten. Ik ben ook uitgegaan van getuigenverklaringen van diverse mensen die tijdens en na de oorlog dezelfde dingen hebben doorgemaakt, en die verduidelijking konden geven over bepaalde punten die ik anders niet goed had kunnen beschrijven.

Het was een hele onderneming om al het materiaal tot een geheel te maken, en vaak moest het vertaald worden uit de oorspronkelijke taal. Ik heb heel veel gehad aan de ruimhartigheid van haar eerdere interviewers en het geduld van historici, archivarissen, documentairemakers, vrienden, familie, vertalers en musici van over de hele wereld. De herinneringen in dit boek zijn precies zoals ze Zuzana waren bijgebleven. Ik heb ze zo goed als ik kon tot een geheel gemaakt waar ze hopelijk blij mee zou zijn geweest.

Ik had vooral het idee dat Zuzana vastbesloten was een getuigenverslag van de geschiedenis te geven. Niet alleen van de oorlogsjaren, maar ook van latere decennia die vaak bijzonder moeilijk waren. Ik

zal altijd onder de indruk blijven van haar moed en veerkracht, het vele lijden, de vooroordelen en tegenslagen ten spijt.

Ondanks alles wat ze moest doorstaan, bleef ze een uiterst positieve geest die de wereld wilde laten weten dat zij had kunnen herstellen dankzij muziek en de liefde van haar moeder en echtgenoot. Het is mij een bijzonder grote eer geweest om die wens te vervullen.

Wendy Holden

Londen, 2018

1

Sibiu, Transsylvanië, 1960

‘Welkom, kameraad!’ De cultureel directeur begroette me even hartelijk als altijd in de afgelegen Transsylvanische stad Sibiu. ‘Ontzettend bedankt dat u bent teruggekomen. We kijken ernaar uit u weer te horen spelen.’

Het was de winter van 1960 en ik was bijna een hele dag onderweg geweest vanuit Kiev. Toen ik uiteindelijk in mijn eentje aankwam na een vlucht naar Boekarest en een rit met een oeroude stoomtrein die schijnbaar eindeloos door het landschap leek te kronkelen, was ik moe en uitgehongerd.

Mijn laatste tournee van drie weken langs fabrieken, scheepswerven, scholen, universiteiten en staatsgebouwen – de tiende dat jaar – was in de bittere kou van Oekraïne, de Sovjet-Unie en Polen slopend geweest. Vooral Kiev was moeilijk, met een vreemde directeur die had gedreigd me niet te betalen. Ik wilde vreselijk graag terug naar mijn familie in Praag, na dit concert, het voorlaatste dat ik dat jaar voor de autoriteiten zou geven.

Ik wist van eerdere bezoeken aan het middeleeuwse Sibiu dat mijn accommodatie en mijn langverwachte avondmaaltijd spartaans zouden zijn. Gelukkig had ik nog wat salami en een blikje sardientjes in mijn koffer, naast een voorraad Russische sigaretten.

Van alle Oostbloklanden waar ik onder de socialisten verplicht moest optreden, was vooral Roemenië hard getroffen door enorme armoede en een algemeen gevoel van wanhoop. De bevolking van deze voormalige Hongaarse provincie had gruwelijk geleden onder het bewind van president Gheorghiu-Dej en zijn eerste minister Nicolae Ceaușescu, en ze hadden nog minder contact met de buitenwe-

reld dan wij Tsjechen. Zo herinner ik me een bezoek aan Timișoara waar het hotel zo afschuwelijk was en de badkuip zo krankzinnig smerig dat ik bang was dat er bedwantsen in zaten. Ik pakte het koffertje uit dat mijn lieve moeder zo zorgvuldig voor me had ingepakt en begon te huilen. Ik dacht bij mezelf: kon mijn moeder maar zien in wat voor omgeving ik dat koffertje moest uitpakken.

In Sibiu waren de omstandigheden ongeveer hetzelfde, maar de muzikaal leider, die dolblij was als er weer eens een artiest langskwam in het kader van het cultureel staatsprogramma, wist me op de een of andere manier altijd op te vrolijken, zo dankbaar was hij dat ik weer bereid was geweest de stad in mijn reisschema op te nemen.

‘Alles staat voor je klaar in je kamer,’ verzekerde hij me, woorden die me zeer hadden verblijd toen ik een paar jaar eerder voor het eerst kwam, totdat ik mijn kamer zonder verwarming zag. Er was die bitterkoude novembernacht een sneeuwstorm voorspeld, dus ik zou waarschijnlijk met mijn jas aan moeten slapen.

Mijn recital van oude muziek zou de volgende avond plaatsvinden in de zaal van een gebouw dat ook dienstdeed als bioscoop. Ik verwachtte niet dat mijn optreden, begeleid door de enthousiaste musici van Sibiu, een van mijn gedenkwaardigste zou worden, maar ik wist wel dat het oprecht en enorm gewaardeerd zou worden.

Lang voordat ik de groenfluwelen baljurk aantrok die mijn moeder door haar naaister voor me had laten maken, werd ik echter zoals gewoonlijk in een parade door de hele stad heen getrouwd en moest ik op de foto met functionarissen van de Communistische Partij op het bestuurshoofdkwartier waarna ik werkplaatsen en scholen bezocht. De leerlingen waren altijd enthousiast, vooral als ze muzikale ambities hadden, en het leek of ze me als een soort beroemdheid beschouwden.

Ik sprak die dag een klas vol kinderen van 12 jaar toe, even oud als ik destijds was toen Hitler eindelijk Tsjechoslowakije binnentrok.

Zoals altijd vertelde ik over mijn passie voor muziek en mijn sterke affiniteit met Johann Sebastian Bach. ‘Ik werd op het eerste gehoor verliefd op Bach toen ik nog maar 8 jaar oud was,’ zei ik. Ik beantwoordde hun vele vragen en legde uit waarom ik niet alleen mijn leven aan de muziek had gewijd, maar ook van de piano was overgestapt op het klavecimbel. ‘Sommige mensen zien het klavecimbel als een archaisch instrument, een zestiende-eeuws houten artefact dat in een museum thuishoort, maar voor mij is het nog springlevend,’ vertelde ik. ‘Bach componeerde zijn vroege klaviermuziek op orgel en klavecimbel en hij vertrouwde een derde van zijn enorme erfgoed toe aan het klavecimbel, waarbij hij vaak specifiek aangaf op welk instrument het gespeeld moest worden. Om authentiek te zijn en recht te doen aan wat Bach bedoelde, speel ik klavecimbel.’

Er schoot een hand omhoog en een nieuwsgierige tiener vroeg: ‘Maar wat is er zo bijzonder aan Bach? Waarom niet bijvoorbeeld Beethoven?’

Ik glimlachte. ‘Beethoven schudt zijn vuist tegen de hemel,’ zei ik, gebarend met dichtgeknepen hand. ‘In de muziek van Bach zit de puurste levensvreugde en ook de grootste wanhoop. Je krijgt altijd een diep gevoel van menselijkheid.’

Eenmaal terug in mijn kamer om me voor te bereiden op die avond, had ik net weer een sigaret aangestoken toen ik werd verrast door een klop op de deur. De vrouwelijke conciërge van het gebouw, wier taak het was me te bespieden en mogelijk subversieve activiteit te melden, kwam vertellen dat er een telefoontje voor me was.

Geschrokken rende ik naar haar kamer en pakte de hoorn. Ik liet hem bijna vallen toen ik de stem van mijn man hoorde. Waarom belde Viktor me, en waarvandaan? We hadden niet eens een eigen telefoon. Maar weinig mensen in Praag hadden er eentje. Was er iets gebeurd met mijn moeder?

‘Alles is goed, Zuzana,’ stelde hij me gerust, omdat hij wist dat ik

in paniek zou zijn. ‘Ik bel omdat je moeder en ik willen dat je je reisplannen omgooit. Er wordt heel slecht weer voorspeld en we willen niet dat je naar huis vliegt in een sneeuwstorm. Kun je per trein terugkomen?’

Ik tuurde door het raam naar de sneeuwvlokken die woest rondwervelden in het licht van een straatlantaarn. Het leek me niet erger dan toen ik aankwam, en ik wilde hem op andere gedachten brengen. Toen hoorde ik hoe mijn moeder er bij Viktor op aandrong me over te halen, en ik wist wat ze allemaal hadden moeten doen om te kunnen bellen.

‘Prima,’ zei ik met de nodige tegenzin, want de reis zou tweemaal zo lang duren en ik moest nieuwe opnamen gaan maken zodra ik thuiskwam. ‘Ik zal het impresariaat vragen wat ze kunnen doen.’

Met hulp van de muzikaal leider kon ik iemand van het impresariaat overhalen mijn reisschema aan te passen. Ik moest nog één concert geven in de stad Arad, aan de grens met Hongarije, en hoopte dat ik van daaruit terug naar huis kon reizen. Daar had ik toestemming voor van de autoriteiten. ‘U hoeft niet eerst helemaal terug naar Boekarest,’ zei de man van het impresariaat. ‘U kunt de nachttrein naar de Hongaarse grens nemen en dan een trein pakken naar Praag, via Wenen en Ostrava.’ Hij krabbelde iets op mijn oorspronkelijke ticket, zette er een stempel op en liet me gaan.

Toen ik later die avond plaatsnam aan het klavecimbel en zoals altijd even een momentje nam ter overdenking, zag ik op de eerste rij een paar van de kinderen die ik eerder die dag had toegesproken. Vol verwachting keken ze naar me op. Ik zette het *Italiaans Concert* van Bach in en zag ze aandachtig luisteren naar iedere noot die ik ontlokte aan het instrument, dat gelukkig goed gestemd was.

Ik verloor mezelf al snel in de muziek en raakte in de semi-meditatieve toestand waarin ik telkens verkeerde zodra mijn vingers de toetsen raakten. Als ik Bach speelde, ging het altijd zo. Er zit zo’n

schoonheid in zijn opbouw. Ik heb eerder een tektonisch dan een visueel geheugen en als de melodie vorm krijgt, zie ik een gebouw voor me. Ik weet waar de hoge en lage punten zitten. Bachs modulatie voert me erdoorheen als door een gangenstelsel. Ik weet precies waar en wanneer ik de hoek om moet. Ik weet instinctief hoe het opgebouwd is. Ik begrijp de architectuur en waar die heen leidt – de gangen leiden naar kamers; trappen naar hogere verdiepingen, en uiteindelijk naar een slotmelodie die de constructie volledig afmaakt.

Nadat ik de laatste noot heb gespeeld, duurt het altijd even voor ik weer tot mezelf kom en het applaus hoor.

Zoals altijd kreeg ik een boeket aangereikt en achter de schermen gaf de directeur me een envelop met mijn gage in Roemeense leu. Die mocht ik niet openen, omdat ik strikte instructies had de envelop binnen vierentwintig uur na terugkomst in Praag over te dragen aan de staat, samen met mijn paspoort en verdere betalingen die ik op tournee had ontvangen.

Ik denk dat de directeur in Sibiu wel vermoedde dat ik maar een klein deel zou krijgen van degenen die over mijn boekingen gingen, want hij omarmde me nog een keer hartelijk. ‘We kunnen u niet veel bieden, kameraad Růžičková,’ zei hij, ‘maar zeg alstublieft geen nee als we u weer vragen. Het betekent veel voor ons om iemand zoals u te ontvangen.’

Iemand zoals u.

Terwijl ik in zijn ogen keek, dacht ik na over zijn woordkeuze. Het leek me niet dat hij mijn verleden kende. Ik denk dat hij bedoelde dat zijn district zelden werd bezocht door een musicus van achter het IJzeren Gordijn die albums mocht opnemen en – af en toe – zelfs naar het Westen mocht.

Ik verzekerde hem dat ik terug zou komen en zei dat ik graag inging

op zijn aanbod me later die avond door de aanhoudende sneeuw naar het station te brengen. Het middeleeuwse hart van Sibiu was buitengewoon pittoresk, maar aan de rand van de stad werd duidelijk dat de winter voor de meeste inwoners het zoveelste lastige ongemak betekende. Op weg naar het perron moesten we mensen ontwijken die zo arm waren dat ze repen stof om hun voeten hadden in plaats van schoenen.

Stipt op tijd kwam de trein even voor middernacht aan, omhuld door grote stoomwolken. Ik wilde zo snel mogelijk instappen, maar de hoofdconducteur dacht daar anders over. Toen hij mijn documenten bekeken had, zei hij dat die niet geldig waren.

‘U hebt een reservering vanuit Boekarest,’ zei hij botweg. ‘Er is geen plaats voor u in deze trein.’

Ik kon wel huilen. Ik verlangde naar de stad waar ik me na de oorlog had gevestigd en had ontzettend heimwee naar Viktor en mijn moeder. Ik wilde alleen nog maar terug naar ons tweekamerflatje waar mama in het enige bed sliep en Viktor en ik op een matras onder de piano.

‘Maar ik moet terug naar Praag,’ protesteerde ik. ‘En dit is mijn enige uitweg.’

De directeur probeerde in te grijpen en sprak de conducteur direct aan. ‘Kameraad, dit is Zuzana Růžicková, de klavecimbelvirtuoos. Ze is een hooggeëerde gast van de Partij. U dient alles in het werk te stellen om haar te helpen.’

De functionaris was niet onder de indruk. Ik vroeg me af of hij had geweigerd zich bij de Communistische Partij aan te sluiten, net als Viktor en ik.

‘U kunt toch wel een plekje voor me vinden in deze trein?’ smeekte ik ten slotte.

‘Goed dan,’ gaf hij zuchtend toe. ‘U kunt een lege couchette in de Tsjechische slaapwagon nemen, maar bedenk wel dat er in Ostrava iemand met een geldig kaartje kan komen die u eruit schopt.’

Ik bedankte hem en haastte me naar de slaapwagen voor hij zich kon bedenken.

Met alle kracht die ik in mij had, tilde ik mijn koffer op het bovenbed. Hij zat vol boeken en baljurken, mijn bladmuziek en wat voedsel. Ik was amper anderhalve meter lang en woog nog geen 50 kilo, dus ik had nooit het lijf van een sporter gehad, tot teleurstelling van mijn vader die altijd graag een sportief kind had willen hebben.

Met een boek van Thomas Mann, mijn lievelingsschrijver, ging ik op het onderste bed zitten en zwaaide de vriendelijke directeur gedag, die omhuld door wolken stoom en sneeuw op het perron stond. Toen de trein naar voren schoot en hij uit het zicht verdween, moest ik denken aan de laatste keer dat ik op een station afscheid nam van de directeur van het Filharmonisch Orkest van Kiev, een raadselachtige figuur.

Net als in Sibiu kwam ik laat en moe aan in de Oekraïense Socialistische Sovjetrepubliek. Ik wilde het liefst meteen naar mijn kamer en iets eten, want ik had altijd honger, maar ik moest eerst de directeur zien te vinden, die ik aantrof in een kantoortje met een kacheltje.

Het leek wel een scène uit een film. De directeur was een beer van een man die achter een grote tafel zat met zwarte overmouwen om de mouwen van zijn witte overhemd te beschermen. Zijn secretaresse zat in de hoek. Het was ontzettend warm en benauwd in het kantoortje.

‘Hallo, meneer de directeur. Ik ben Zuzana Růžicková en ik ben blij om hier te zijn,’ zei ik beleefd. Vervolgens gaf ik hem de nodige formulieren zodat de autoriteiten konden uitzoeken hoeveel belasting er van mijn gage af moest voor ik die kreeg.

De directeur liep rood aan. ‘Wat stelt dit voor?’ blafte hij terwijl hij met zijn vinger naar mijn papieren wees.

‘Mijn werkovereenkomst, kameraad,’ legde ik uit. ‘Uw handtekening moet er nog onder, zoals altijd.’

Zonder een woord greep hij mijn papieren bij elkaar en gooide ze in de lucht. Hij sprong op en brulde: 'Die ga ik niet tekenen. Ik weiger nog iets te tekenen. Ik ben doodziek van al het papierwerk in dit muffe kantoor!' Hij beende naar de deur, waar hij zich omdraaide en riep: 'Ik ga de deur uit. Laat me met rust.'

Ik wilde protesteren, maar ving de blik van zijn timide secretaresse die het hoofd schudde en een vinger op haar lippen drukte. De deur sloeg dicht en we hoorden de directeur door de gang stampen terwijl ze me hielp mijn papieren op te rapen.

'Maak je geen zorgen,' verzekerde ze me, alsof zijn gedrag volstrekt normaal was. 'Ik handel dit wel voor je af.'

'Echt? O, bedankt.'

Ze legde het stapeltje op haar bureau, maar net toen ze er een officieel stempel op wilde zetten, vloog de deur open en kwam de directeur binnen met een vlamme blik. 'Waar ben jij mee bezig? Die gaan we niet tekenen! Ik verbied het je. Kan mij wat schelen of ik mijn baan kwijtraak. Ik staak!'

'Maar meneer de directeur,' riep ik, 'zonder die papieren kom ik enorm in de problemen en krijg ik niet betaald.' Onaangedaan beende hij weg, mij sprakeloos achterlatend. Gelukkig negeerde zijn assistente hem en binnen een paar minuten haastte ik me zijn kantoor uit met mijn ondertekende contract.

Toen ik de volgende avond de indrukwekkende trap opliep van de concertzaal waar ik speelde, stapte diezelfde vrouw uit de schaduw naar voren om te zeggen dat de directeur me uitnodigde voor een etentje na mijn recital.

'Wat? Nadat hij me zo behandeld heeft?'

'Hij moet je mee uit eten nemen,' antwoordde ze. Op fluisterende toon voegde ze eraan toe: 'Dat wordt van hem verwacht.'

Ik had geen keuze.

Het concert ging goed, maar na afloop zaten de directeur en ik in

vrijwel volledige stilte in het restaurant van het hotel. Ten slotte zei hij: 'Ik weet dat ik me niet goed gedragen heb, kameraad, maar u moet begrijpen dat het leven hier erg moeilijk voor me is, omdat ik Joods ben.'

Ik ademde diep in, keek hem recht in de ogen en zei: 'Ik ook.'

Argwanend bekeek hij me even met samengeknepen ogen en eiste toen: 'Bewijs maar.'

Ik keek het halfllege restaurant rond, niet goed wetend wat ik moest doen. Hij keek me met uitgestreken gezicht aan, dus ik rolde mijn linkermouw op en liet de tatoeage zien die een uitdrukingsloze functionaris met een gestreept uniform in Auschwitz keurig op mijn onderarm had gezet.

De directeur wuifde minachtend met zijn hand. 'O, dat hebben zoveel mensen!' Voor ik kon protesteren, boog hij zich naar me toe en siste: 'Laat je paspoort zien!'

Ik greep in mijn tas en gaf hem wat hij wilde, maar tot zijn verbijstering vermeldden mijn Tsjechische papieren niets meer dan mijn nationaliteit. Hij wierp het me toe over tafel en beval: 'Zeg iets in het Jiddisch.'

Ik moest bijna lachen. Ik was 33 en hoewel ik een beetje Hebreeuws kende, had ik vrijwel nooit in mijn leven Jiddisch gesproken. Mijn rijke en nauwelijks praktiserende ouders hadden me vroeger alleen meegenomen naar de synagoge van Plzeň voor speciale gelegenheden en feestdagen. We waren een geïntegreerd gezin dat elk jaar Chanoe-ka vierde, maar ook Kerstmis, compleet met een glitterende boom. Ik kende een beetje Hebreeuws van de liederen die mijn grootvader op familiefeesten zong, maar had alleen contact gehad met mensen die Jiddisch spraken in de concentratie- en werkkampen in Theresienstadt, Auschwitz, Hamburg en Bergen-Belsen.

Ik dacht diep na en sloot de ogen terwijl mijn hersens woorden opgroeven uit een tijd die ik uit alle macht probeerde te vergeten. '*Mesjoggene*,' schoot me ineens te binnen.